

بررسی نقوش آجرکاری در ابنیه تاریخی منطقه قومس بر اساس مطالعات تاریخی-تطبیقی و پراکندگی منطقه‌ای

صدیقه شکری^{۱*}

۱. فارغ التحصیل کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه سمنان.

سعید مقیمی^{۲**}

۲. استادیار گروه معماری، دانشکده هنر، دانشگاه سمنان (نویسنده مکاتبه کننده).

وحید حیدری^{۳***}

۳. مربی گروه مرمت بناهای تاریخی، دانشکده هنر، دانشگاه سمنان.

مهدی امرائی^{۴****}

۴. استادیار گروه صنایع دستی، دانشکده هنر، دانشگاه سمنان.

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۵/۱۷

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۲/۱۰/۲۸

صفحه ۱۱۲

بیان مسئله: آجر یکی از مهم‌ترین مصالح ساختمانی در بناهای تاریخی ایران است که علاوه بر جنبه سازه‌ای به لحاظ تزئینی مورد توجه می‌باشد. اگرچه پیشینه استفاده از آجر به دوران پیش از اسلام و تمدن ایلام بازمی‌گردد؛ اما استفاده از آجر به صورت تزئینی عمدتاً مربوط به دوره اسلامی و از قرن سوم هجری به بعد است. منطقه قومس (استان کنونی سمنان) یکی از مناطق پیشگام در هنر آجرکاری بوده است که می‌توان به آثار شاخص به‌کاررفته در بناهایی همچون مناره مسجد جامع و تاریخانه؛ برج‌های پیر علم‌دار و مهمان دوست و چهل دختران دامغان؛ بقعه و مناره مسجد بایزید و برج کاشانه در بسطام و همچنین مناره مسجد جامع سمنان و رباط انوشیروانی آهوان و رباط سینج اشاره کرد که همگی متعلق به عصر طلایی هنر آجرکاری در ایران (قرون ۴-۸ ه. ق) هستند. طی دوران مذکور، در منطقه قومس آجرکاری سیر تحولی تاریخی را می‌پیماید که می‌توان آن را به لحاظ تغییرات در نقش مایه، تکنیک اجرا، ترکیب مصالح و پراکندگی جغرافیایی بررسی نمود.

هدف پژوهش: هدف از این تحقیق بررسی تطبیقی نقوش و تکنیک‌های آجرکاری‌های در ابنیه تاریخی منطقه قومس و شناخت سیر تحول تاریخی آن‌هاست.

پرسش‌های پژوهش: این پژوهش در پی پاسخگویی به دو سوال زیر است:

۱. در آجرکاری‌های منطقه قومس در قرون میانه هجری (مشخصاً ۴-۸) چه نقوش و تکنیک‌های شاخصی به‌کاررفته است؟

۲. سیر تحول در هنر آجرکاری و پراکندگی آثار مربوط در منطقه قومس در قرون میانه هجری به چه شکل می‌باشد؟

روش پژوهش: ماهیت پژوهش حاضر توصیفی و روش تحقیق بر اساس مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای است. طی مطالعات میدانی با استفاده از عکاسی الگوهای به‌کاررفته در آجرکاری‌های مهم‌ترین بناهای منطقه مستندسازی گردید. در بخش کتابخانه‌ای علاوه بر بررسی تاریخچه ابنیه موضوع پژوهش به مطالعه پژوهش‌های پیشین حول آجرکاری در تاریخ معماری ایران پرداخته شد. نهایتاً آرایه‌های مستندسازی شده در حوزه قومس مقایسه تطبیقی شده و الگوهای مورد استفاده شناسایی گردید. نتیجه‌گیری: بررسی پیشرو حاکی از آن است که آجرکاری‌های به‌کاررفته در ابنیه تاریخی منطقه قومس طی قرون ۴-۸ هجری به لحاظ نقش مایه از آرایه‌های مشخصی پیروی می‌کند که به لحاظ تکنیک اجرایی و مصالح از نمونه‌های ساده‌تر تا نقوش پیچیده‌تر در آن دیده می‌شود و همچنین آجرکاری در ترکیب با کاشی و توپیه‌های گچی سیری تکاملی را طی می‌نماید. بررسی نقش‌ها نشان می‌دهد متناسب با نوع بنا اعم از مناره، برج یا رباط نوع نقش‌ها تا حدودی متفاوت بوده و طی دوره‌های تاریخی مختلف استفاده از کاشی یا توپیه گچی در کنار آجرکاری به تدریج افزایش یافته است.

کلیدواژه‌ها: آجرکاری، قومس، سمنان، آجر - کاشی، تزئینات معماری، سیر تحول تاریخی.

* sedigheshokri64@gmail.com

** saeed.moghimi@profs.semnan.ac.ir

*** vahidary@semnan.ac.ir

**** amraei@semnan.ac.ir

■■■ Article Research Original

 10.30508/FHJA.2024.2008831.1166

The examination of brickwork patterns in historical structures of the Ghomus region is based on historical-comparative studies and regional distribution

Sadegheh Shokri*¹

1. Master's graduate in Art Research, Faculty of Art, Semnan University.

Saeed Moghimi**²

2. Assistant Professor, Department of Architecture, Faculty of Art, Semnan University (Corresponding author).

Vahid Heydari***³

3. Instructor, Department of Historic Building Conservation, Faculty of Art, Semnan University.

Mehdi Amraei****⁴

4. Assistant Professor, Department of Handicrafts, Faculty of Art, Semnan University.

Received: 08/08/2023

Accepted: 18/01/2024

Page 00-00

شماره نهم
تابستان ۱۴۰۲

Abstract

Problem Statement: Brick is one of the most important building materials in historical structures in Iran, which is highly regarded not only for its structural aspects but also for its decorative features. Although the use of brick dates back to pre-Islamic and Elamite civilizations, its decorative use is mainly associated with the Islamic period and the third century AH (Islamic calendar) onwards. The region of Ghoms (present-day Semnan province) has been a pioneering area in the art of brickwork, with notable works found in buildings such as the minaret of the Grand Mosque, the historical archive, the towers of Pir Alamdar and Mahmandust, and the Forty Girls Tower in Damghan. Other examples include the mausoleum and minaret of the Baizid Mosque, the Kashaneh Tower in Bastam, the minaret of the Grand Mosque in Semnan, and the Anoosheh-rovani Ahvan and Sepanj Rabat. All of these structures belong to the golden age of brickwork in Iran (4th-8th centuries AH). During this period, the region of Ghoms witnessed a historical evolution in brickwork, which can be examined in terms of changes in motifs, execution techniques, material combinations, and geographical distribution.

Research Objective: The aim of this study is to conduct a comparative analysis of patterns and techniques used in brickwork in the historical buildings of the Ghoms region and to understand their historical evolution.

Research Questions: This research seeks to answer the following two questions:

1. What are the prominent patterns and techniques employed in brickwork during the medieval period (specifically 4th-8th centuries AH) in the Ghoms region?

2. How does the art of brickwork and the distribution of related works in the Ghoms region evolve during the medieval period?

Research Method: This research has a descriptive nature and employs a research method based on field studies and library research. Field studies involved documenting the patterns used in the most significant brickwork structures through photography. In the library section, besides exploring the history of buildings, previous research on brickwork in the history of Iranian architecture was examined. Ultimately, the documented arrays in the Ghoms region were comparatively analyzed, and the utilized patterns were identified.

Conclusion: Pioneering research demonstrates that the Ghomus region, corresponding to the present-day Semnan province, was an important center of brickwork art during the Middle Ages, particularly from the 4th to the 7th centuries AH (10th to 13th centuries CE). Notably, valuable brick decorations were created on various structures such as minarets, mausoleum towers, caravanserais, and tombs during the reigns of the Al-Ziyar, Seljuk, and Ilkhanid dynasties. However, these brickworks exhibit unity and a regional execution style in terms of symbolism, execution techniques, and integration with other materials such as tiles and plaster. In fact, the execution methods and techniques of brickwork artifacts trace a historical evolution in which the complexity of brick patterns gradually diminished. The use of single-colored turquoise and blue tiles as gemstones and the application of gypsum as banding in tile work increased over time, reaching its peak during the Ilkhanid period. Another achievement of this research is the preparation of a map showing the distribution of brickwork structures. It indicates that the city and the Damghan region served as the political center of Ghomus during the mentioned centuries and possessed the highest number of brickwork artifacts. The region extends from the west to the city of Semnan and from the east to the border of Khorasan province. It is worth mentioning that this study specifically focuses on the historical

area of Ghomus in terms of brickwork art and its results demonstrate a stylistic and technical connection in this art form in the aforementioned region. Therefore, to complete the research on the brickwork art of Iran, it is necessary to separately investigate other regions of Iran to ultimately create a comprehensive map of the distribution of patterns and techniques of brickwork throughout different periods in the land of Iran.

Keywords: Brickwork, Ghoms, Semnan, Brick-tile, Architectural Decorations, Historical Evolution.

References

- Almani, H. R. D. (1956). *Travelogue from Khorasan to Bakhtiari* (A. M. Farhoushi, Trans.). Tehran: Amir Kabir Publications.
- Afzal al-Molk, G. K. (n.d.). *Travelogue from Khorasan and Kerman* (G. Roshani, Ed.). Tehran: Tous Publications
- Azad, M. (2014). Study of Three Important Minarets from the Seljuk Period: Chahar Dukhtaran Isfahan, Damghan Historical Archive, and Jameh Mosque Saveh. *Journal of Iranian Architectural Studies*, (5), 39-56.
- Bler, S. (2008). Zuzan School: Islamic Architecture in Eastern Iran during the Mongol Invasion (M. Jalali, Trans.). *Journal of Historical Research*, 10(36-37), 130-151.
- Davoudian, M. (2014). *Evolution of Architecture and Urban Planning in Damghan in the Early Islamic Centuries*. Tehran: Ganjineh Honar Publications.
- Dekhoda, A. A. (1923). *Lughat-Namah* (M. Moin & J. Shahidi, Eds.). Tehran: University of Tehran Publications
- Hatam Gholamali & Astiri, N. (2009). Analysis of Brickwork Decorations in the Minaret of Khosrowjerd-sabzevar. *Naghsh-Mayeh Journal*, (3), 45-52.
- Haghighat, A. (2000). *Identification of Historical Monuments in Koomesh, Semnan Province, including Damghan, Shahrood, Garmsar*. Koomesh Publications.
- Heydari, V., & Salehi, A. (2022). *Robat-e-Sepanj: Comparative and Detailed Study of the Historical Period*. *Iranian Architectural Studies*, (21), 31-51.
- Golzari, M. (1956). *Travelogue of Astara, Mazandaran, Gilan, and...* Tehran: Iran Cultural Foundation Publications.
- Karzen, G. (1971). *Iran and the Question of Iran* (G. V. Mazandarani, Trans.). Tehran: Bongah

Translation and Publishing.

Kleiss, Wolfram (1996): *Karawanenbauten in Iran*, Dietrich Reimer Verlag, Berlin.

Kiani, M. Y., & Claris, W. (1994). *List of Caravanserais in Iran*. Tehran: Cultural Heritage Organization Publications.

Klovikh, R. G. (1971). *Travelogue of Klovikh* (M. Rajabnia, Trans.). Tehran: Bongah Translation and Publishing.

Mousavi, A. (1989). Article from the book "History of Buildings and the City of Damghan." Tehran: Faza Publications.

Pirnia, M. K. (2003). *Introduction to Islamic Architecture in Iran* (G. Memarian, Ed.). Tehran: Iran University of Science and Technology.

Pope, A. (2008). *A Survey of Iranian Art from Prehistoric Times to the Present (Vol. III: Islamic Architecture)* (A. Pope & P. Ackerman, Eds.; B. A. Shirazi, Trans.). Tehran: Scientific and Cultural Publications.

Sartipi, B., & Valibig, N. (2017). *Geometrical*

Analysis of Brickwork Patterns in the Ivans of Hakim Mosque in Isfahan Regarding the Emergence of Visual Techniques. *Urban and Rural Management*, (49).

Siro, M. (1949). *Caravanserais in Iran and Small Buildings along the Roads* (E. Behnam, Trans.). Iran Cultural Heritage Organization.

Shoroder, E. (2008). *A Survey of Iranian Art from Prehistoric Times to the Present (Vol. III: Islamic Architecture)* (A. Pope & P. Ackerman, Eds.; B. A. Shirazi, Trans.). Tehran: Scientific and Cultural Publications.

Shokoufeh, A., Ahmadi, H., & Oudbashi, O. (2015). *Seljuk Brickwork Decorations and Their Continuation in the Khwarazmian and Ilkhanid Periods*. *Research in Islamic Architecture*, 3(1).

Schindler, H. (1977). *Travelogue of Khorasan (Three Travelogues)* (G. R. Zafaranlu, Trans.). Tehran: Tous Publications.

Sani al-Dowleh, M. H. K. (1923). *Matla al-Shams* (Vol. III). Unknown location: Lithograph edition.

۱. مقدمه

آجرکاری از جمله مهم‌ترین آرایه‌های تزئینی در تاریخ معماری ایران زمین است که دیرینگی آن به دوران پیش از اسلام می‌رسد و تا دوران معاصر نیز تداوم یافته است. اهمیت آجرکاری در مطالعات تاریخ معماری علاوه بر جنبه‌های زیباشناختی و سازه‌ای به واسطه سبک‌شناسی و تعیین دوره تاریخی ابنیه نیز حائز اهمیت است. ضمن آنکه پراکندگی جغرافیایی مناطق برخوردار از آجرکاری از شمال شرق، شمال و شمال غرب گرفته تا مرکز و غرب و برخی نقاط پراکنده در شرق و جنوب غرب ایران را دربر می‌گیرد و از آنجاکه هر یک از مناطق مذکور در دوره‌ای از تاریخ شاخص‌تر شده‌اند این امکان وجود دارد که بتوان سیر تحول آجرکاری را به لحاظ نقوش و تکنیک‌های اجرایی به شکل منطقه‌ای بررسی کرده و همچنین با سایر مناطق تطبیق داد. انجام این کار می‌تواند به ترسیم نقشه پراکندگی نقوش و تکنیک‌های آجرکاری مناطق و تأثیرگذاری و تأثیرپذیری نقاط هم‌جوار و غیر همسایگی در بازه‌های تاریخی منفک کمک نماید. عبدالرفیع حقیقت که پژوهش‌های چندی پیرامون جغرافیای تاریخی منطقه سمنان انجام داده در تعریف حوزه جغرافیایی قومس آرای جغرافی دانان صاحب نامی همچون ابن حوقل، اصطخری، مقدسی، یعقوبی را مورد بررسی و تحلیل قرار داده است. نهایتاً به نظر می‌رسد نزدیک‌ترین آدرس با تعاریف منطقه‌بندی‌های کنونی حدود مشخص شده توسط محمدحسن خان صنیع‌الدوله باشد که از کتاب مطلع الشمس آورده شده و عیناً ذکر می‌گردد: «قومس اسم ناحیه ایست هشتاد فرسخ طول و شصت فرسخ عرض دارد. کرسی این ایالت در قدیم‌الایام دامغان بوده، امتداد خاک قومس در انتهای خوار است در سمت ری تا آخر بسطام از طرف خراسان و در همین زمان استرآبادی‌ها و طبرستانی‌ها اهالی این ناحیه

را کومشی می‌نامند» (حقیقت، ۱۳۷۹: ۲۴-۲۵). پژوهش پیشرو به بررسی هنر آجرکاری در بازه زمانی قرون میانه هجری در حدفاصل قرن ۴-۸ هجری در منطقه جغرافیایی موسوم به قومس می‌پردازد که علاوه بر مقایسه تطبیقی آثار در محدوده مذکور نقوش، تکنیک‌ها و ترکیب آجر با سایر مصالح (کاشی و گچ) را نیز بررسی می‌نماید. این پژوهش می‌تواند الگویی در بررسی‌های منطقه‌ای در سایر نقاط ایران محسوب گردد. از جمله اهداف قابل اشاره در انجام پژوهش پیشرو به این موارد می‌توان اشاره کرد:

۱. شناسایی و مستندسازی آجرکاری در بناهای شاخص منطقه قومس طی قرون ۴-۸ هجری.
۲. بررسی تطبیقی نقوش آجرکاری در ابنیه شاخص منطقه قومس و شناسایی آرایه‌ها و تکنیک‌های مشابه به‌کاررفته.
۳. بررسی سیر تحول هنر آجرکاری طی دوران تاریخی آل زیار، سلجوقی و ایلخانی در منطقه قومس و تأثیرگذاری آن‌ها بر یکدیگر.

۲. روش پژوهش

ماهیت پژوهش حاضر توصیفی و روش تحقیق بر اساس مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای است. طی مطالعات میدانی با استفاده از عکاسی الگوهای به‌کاررفته در آجرکاری‌های مهم‌ترین بناهای منطقه مستندسازی گردید. در بخش کتابخانه‌ای علاوه بر بررسی تاریخچه ابنیه موضوع پژوهش به مطالعه پژوهش‌های پیشین حول آجرکاری در تاریخ معماری ایران پرداخته شد. نهایتاً آرایه‌های مستندسازی شده در حوزه قومس مقایسه تطبیقی شده و الگوهای مورد استفاده شناسایی گردید.

۳. پیشینه پژوهش

کتاب‌ها و مقالات متعددی با موضوع آجر و هنر آجرکاری

۲. تاریخچه و معرفی کلی ابنیه مورد پژوهش

۱-۲. مناره مسجد جامع سمنان

پیرنیا مناره مسجد جامع سمنان را در کنار مسجد جامع و تاریخانه دامغان از جمله شش مناره مهم آجری می‌داند و بانی آن را ابو حرب بختیار ذکر می‌کند. وی همه این مناره‌ها نشانه مسجد می‌داند و معتقد است «این مناره‌ها به نحوی ساخته شده‌اند که از دور دیده شوند و جالب است که درست در کنار جاده‌ها هم ساخته شده‌اند» (معماریان، ۱۳۸۷: ۵۱۰-۵۱۱). عبدالرفیع حقیقت مناره را چنین توصیف می‌کند: «مناره معروف سمنان که به آن مناره مسجد جامع سمنان می‌گویند درست در گوشه عمودی ضلع شرقی و شمالی ساختمان مسجد جامع سمنان قرار دارد. ارتفاع مناره که با آجر ساخته شده است ۳۱٫۵ متر است. در پایین مناره شبستانی وجود دارد که به دلیل ساخت آن قسمتی از طول ضلع پایینی مناره که حدود ۵ متر ارتفاع دارد دیده نمی‌شود. در قسمت پایین منار از روی بام به بعد از حدود دوم تر آجرچینی تزیینی کتیبه‌ای به خط کوفی به چشم می‌خورد و بعد از آن ۴ بخش با تزیینات آجری متفاوت ایجاد شده است که با طرح‌های متنوع خود جلوه خاصی به بنا بخشیده‌اند (حقیقت، ۱۳۷۹: ۱۰۹-۱۱۰). اگرچه تاریخ ساخت مناره در کتاب مرآت البلدان، نوشته صنیع الدوله، به سلطنت سلطان سنجر سلجوقی منسوب گشته لیکن مطابق مفاد کتیبه منقوش در ساقه گنبد اثر در دوران ابو حرب بختیار حاکم ایالت قومس - ممدوح منوچهری دامغانی شاعر معروف - بنا گردیده است (مخلصی، بی‌تا: ۸۷). لازم به ذکر است ابو حرب بختیار از امرای آل زیار بوده و تاریخ ساخت مناره ۴۱۷-۴۲۳ ه. ق است (آبادیان، ۱۴۰۱: ۱۵۰). جرج ناتانیل کرزن که در سال ۱۸۷۱ م. از سمنان بازدید کرده، آن را با مناره دامغان برابر دانسته و واسیلی ولادیمبروویچ بار تولد مستشرق روسی درباره آن چنین اظهار نظر می‌کند: در دامغان و سمنان مناره‌هایی از قرون وسطی باقی مانده که طرز معماری آن‌ها شبیه مناره خسروجرد سبزوار است (مخلصی، بی‌تا: ۸۷). آنچه بیش از هر چیز در مناره مسجد جامع سمنان چشمگیر است نقش آجرکاری‌ها است نقوش قالب آجرکاری‌ها علاوه بر کتیبه شامل گل انداز، گره‌چینی، جناقی یا آبشاری و دیگر

تا به امروز منتشر و در اختیار پژوهشگران قرار گرفته است. در این پژوهش سعی شده است گزیده‌ای از این منابع تحقیق مورد بررسی قرار گیرد که به طور خلاصه به شرح زیر می‌باشد:

در مقاله آجر و هنر آجرکاری از دوران باستان تا امروز، تألیف حسین زمرشیدی و علی صادقی حبیب‌آباد (۱۳۹۷)، نویسندگان ضمن اشاره به تاریخچه آجرکاری در ایران باستان، تزیینات آجری در معماری اسلامی ایران از اوایل اسلام تا عصر حاضر به اختصار بررسی شده است. وجه تمایز مقاله مذکور و تحقیق حاضر، بررسی آجرکاری در منطقه قومس است که در مقاله مغفول مانده و به نظر می‌رسد نقش کلیدی و مهمی در سیر تحول آجرکاری ایران در قرون وسطی داشته باشد. بهناز سرتیپی و نیما ولیک (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان تحلیل هندسه نقوش آجرکاری ایوان‌های مسجد حکیم اصفهان پیرامون پیدایش تکنیک‌های بصری؛ ابتدا نمونه‌های مورد مطالعه را مدل‌سازی کرده و تکنیک‌های بصری مورد نیاز را استخراج کرده و سپس با تحلیل طرح‌ها، ویژگی‌های تکنیک‌های بصری را در دو شکل کلی تعادل و نظم نشان داده‌اند. از آنجایی که تأکید این مقاله بیشتر بر روی تکنیک‌ها و به طور خاص بر ساختمانی در اصفهان است، بنابراین انطباق جغرافیایی با موضوع تحقیق ندارد و صرفاً قابل مطالعه و استناد محتوایی است.

تزیینات آجرکاری سلجوقیان و ادامه آن در تزیینات دوران خوارزمشاهی و ایلخانی مقاله‌ای است که توسط عاطفه شکفته و همکاران نوشته شده است (۱۳۹۴). در این پژوهش نویسندگان به بررسی تکنیک‌ها و تنوع طرح‌ها در دوران مذکور پرداخته‌اند. وجه تمایز پژوهش حاضر با مقاله مذکور، وجه بررسی تطبیقی در یک منطقه بندی جغرافیایی است که پژوهش اخیر به آن پرداخته است. سمانه شیرخانی و سید هاشم حسینی (۱۳۹۴) در مقاله مناره مسجد جامع قومس (سمنان)، گنجینه آجرکاری غزنوی، این اثر منطقه قومس را نسبت به دو مناره دیگر منطقه (یعنی مناره‌های مسجد جامع و تاریخانه دامغان) بررسی کرده است. شایان ذکر است در این مقاله تنها اشتراکات این سه اثر به اختصار مورد بررسی قرار گرفته و سایر جنبه‌های مورد توجه نگرفته است. لازم به ذکر است تاریخ‌گذاری‌های انجام شده در مقاله مذکور با اشکالاتی توأم است.

نقوش هندسی است (جداول ۱ و ۲).

۲-۲. مناره مسجد جامع دامغان

شاید مهم‌ترین دلیل معروفیت منار مسجد جامع دامغان استفاده از کاشی فیروزه‌ای در بخش فوقانی منار باشد و اینکه بسیاری منابع پژوهشی این مورد را نخستین استفاده از کاشی در کنار آجرکاری در دوران اسلامی دانسته‌اند. این مناره دارای ۱۰۵ پله و ارتفاعی در حدود ۳۱ متر است. در بدنه آن تزیینات آجری زیبایی کار شده است. تقریباً در وسط مناره کتیبه زیبایی به خط کوفی نوشته شده که آیه‌ای از سوره نور می‌باشد (داوودیان، ۱۳۹۳: ۱۴۴). پیرامون تاریخ احداث مناره نظرات متعددی وجود دارد از جمله (حقیقت، ۱۳۷۹: ۲۷۸) و (کشاورز دامغانی، ۱۳۵۲: ۱۱۹) آن را حوالی ۵۰۰ ه. ق؛ (زهبابی، ۱۳۴۸: ۶۶۷) سال ۴۰۰ ه. ق و نصرالله مشکوتی آن را سال ۴۵۰ ه. ق ذکر می‌کند (مشکوتی، ۱۳۴۹: ۲۸۳) و برخی منابع آن را هم‌زمان با منار تاریخانه می‌دانند: «عموماً مردم دامغان، معمار هر دو مناره مسجد جامع و مسجد تاریخانه را یک نفر می‌دانند» و این یعنی زمان حکومت ابو حرب بختیار یعنی حدود ۴۱۸-۴۲۲ ه. ق (آزاد، ۱۳۹۳: ۵۰). با این وجود به نظر می‌رسد تاریخ احداث مناره میانه قرن ۵ (۴۵۰ ه. ق) باشد (داوودیان، ۱۳۹۳: ۱۴۰ به نقل از دهخدا، ۱۳۰۲: ۳۸۹) که این تاریخ مقارن با تسلط سلجوقیان در دامغان است. علاوه بر کاشی فیروزه‌ای که ذکر آن رفت از دیگر تزیینات مناره نقوش آجرکاری‌های ساقه مناره است. نقوش هندسی با طرح‌هایی چون گل‌انداز و گره‌چینی است (جداول ۱ و ۲).

۲-۳. مناره مسجد تاریخانه دامغان

اگرچه احداث مسجد تاریخانه (مسجد جامع قدیم) در قرن سوم هجری مسجل گشته لیکن احداث مناره مسجد قدیمی متأخرتر است: «مناره مسجد تاریخانه، که در کنار مسجد تاریخی قرار دارد، یکی از قدیمی‌ترین مناره‌های آجری ایران و اولین بنای سلجوقیان دامغان است که دارای کتیبه‌ای به خط کوفی است بدین مضمون «به دستور امیر عجل بختیار بن محمد معروف به ابو حرب حاکم معروف قمس ساخته شد»» (حاجی قاسمی، ۱۳۸۳: ۷۶) لازم به ذکر است ابو حرب بختیار حاکم نواحی قومس در اوایل قرن ۵ (حدود ۴۱۷-۴۲۶ ه. ق) بوده و پس از پدرش ابو جعفر ابن محمد معروف به پیر علم‌دار حاجب یا امیر

دست‌نشانده حاکمان آل زیار، غزنوی و آل بویه بوده است (آبادیان، ۱۴۰۱: ۱۵۷) و زمان احداث مناره مسجد تاریخانه در زمان حاجب وی از امرای آل زیار است: «تاریخانه دامغان همچنان به‌عنوان جامع بزرگ شهر دایر بود و بر جای مناره ویران آن به سال ۴۱۷، در سمت شمال شرقی آن، مناره‌ای مرتفع با خشت خام برپا شد» (آزاد، ۱۳۹۳: ۵۰ به نقل از موسوی، ۱۳۶۸: ۳۹). پس طبق کتیبه کوفی مسجد، مناره به همت بختیار بن محمد که قرن پنجم هجری زندگی می‌کرده، احداث و به مجموعه زیبای تاریخانه اضافه شده است. این مناره آجری ۲۵/۳ متر ارتفاع داشته که قطر آن در پایین حدود ۴/۵ متر و در بالا در حدود ۳ متر است؛ دارای ۸۶ پله در داخل و بدنه آن با آجرکاری زیبا تزیین شده است (آزاد، ۱۳۹۳: ۵۰). تزیینات مناره تاریخانه آرایه‌های آجری مشابهی با مناره جامع دامغان و سمنان دارد که در ادامه به آن خواهیم پرداخت لیکن اثری از کاشی در آن دیده نمی‌شود (جداول ۱ و ۲).

۲-۴. برج پیر علم‌دار دامغان

پیرامون تاریخچه، معماری و سبب احداث بقعه معروف به پیر علم‌دار در منابع تحقیقی به این موارد برخورد می‌کنیم: گنبد پیر علم‌دار که یادگار سلجوقیان است در محله خوربا و نزدیک مسجد جامع در شرق دامغان قرار دارد. آرامگاه پیر علم‌دار برجی مدور گنبدی است که بر اساس تاریخ کتیبه در سال ۴۱۷ تا ۴۲۰ هجری قمری معادل ۱۰۲۱ میلادی ساخته شده است. شهرت این بنا در قرن پنجم هجری بیشتر به دلیل داشتن کتیبه زیبای کوفی داخل بقعه و تزیینات آجری بیرون آن است. این بنا آرامگاه ابو جعفر محمد بن ابراهیم (معروف به پیر علم‌دار) است که توسط پسرش ابو حرب بختیار ساخته شده است (زهبابی، ۱۳۴۸: ۶۷۷) گرچه وجه تسمیه اثر صحیح به نظر می‌رسد لیکن همان‌طور که گفته شد ابو حرب بختیار در زمان احداث بنا خراج‌گزار زیاریان بوده است و هم‌زمان مناره‌های مساجد جامع سمنان و تاریخانه را نیز احداث کرده است (موسوی، ۱۳۶۸: ۳۹) برج پیر علم‌دار از آجر ساخته شده، پلان آن دایره‌ای شکل با بدنه استوانه‌ای و گنبدی نیم کروی بر روی آن قرار دارد. ارتفاع این برج تا رأس گنبد ۱۳ متر و قطر داخلی آن ۴/۵ و قطر خارجی ۵/۵ متر است. معمار بنا علی ابن محمد ابن حسین ابن شاه بوده است (داوودیان، ۱۳۹۳: ۱۵۷-۱۵۹). متصل به برج پیر علم‌دار ایوانی مقرنس

شکل سفالین و با نقوش هندسی و گیاهی ساده در بدنه برج دیده می‌شود (جداول ۱ و ۲).

۲-۶. برج مهمان دوست دامغان

برج مهمان دوست در ۲۰ کیلومتری شمال شرقی شهرستان دامغان و در مجاورت روستای مهمان دوست قرار دارد که اهالی روستا آن را امامزاده قاسم از نوادگان امام موسی بن جعفر (علیه السلام) می‌دانند. اما این برج هیچ شباهتی به امامزاده ندارد و ممکن است آرامگاه یکی از بزرگان سلجوقی باشد. این برج را برج طغرل مهمان دوست و برج معصوم زاده نیز می‌نامند. این برج زیبا روی زمینی هموار بنا شده است تا از دور هم قابل رؤیت باشد. ارتفاع برج حدود ۱۴٫۵ متر و قطر داخلی آن حدود ۳ متر است. (حاتم، ۱۳۷۸: ۱۲۱) مؤلف مطلع الشمس (صنیع الدوله) این بنا را مشابه با برج طغرل بیک ری و میل را دکان می‌داند و چنین توصیف می‌کند: «این برج دوازده ترک دارد و عرض هر ترکی ۷۲۳ متر و بعد از ده زرع و نیم ارتفاع سه فقره مقرنس از آجر به وضع‌های بسیار خوب انیق ساخته شده و پس از آن کتیبه ایست به عرض سه چهار یک به خط کوفی و بالای آن کتیبه دیگری است به خط بنایی و از آن به بعد گنبد مخروطی شروع می‌شود؛ اما فعلاً گنبد آن خراب و آنچه باقی است به ارتفاع چهارده زرع می‌باشد (حقیقت، ۱۳۷۹: ۳۲۰). بر اساس کتیبه قسمت بالای برج، این بنا در سال ۴۹۰ هجری قمری معادل ۱۰۹۷ میلادی به دستور ابو جعفر محمد بن علی ساخته شده است. معمار ابراهیم فرزند ادريس بیاسی است (چراغیان، ۱۳۹۵: ۵۲). مهم‌ترین تزیینات برج مهمان دوست علاوه بر نقوش کتیبه‌ها، طاق‌نماها و مقرنس‌کاری‌ها شامل طرح آجرکاری با نقش برجسته شبیه پرنده است که با تکنیک تیشه‌داری اجرا شده است. که در سایر نمونه‌های بررسی شده مشابهی به چشم نمی‌خورد سایر نقوش آجرکاری شامل گل‌انداز، زنجیری و نقوش هندسی است (جداول ۱ و ۲).

۲-۷. مجموعه بایزید بسطامی و مناره مسجد بایزید

ارسن بایزید بسطامی مجموعه‌ای مفصل مشتمل بر آرامگاه، صومعه و مسجد و مناره مسجد بایزید و همچنین ایوان و گنبد غازان خان و امامزاده محمد است که طی دوره‌های مختلف ساخته شده است. علاوه بر این آثار ابنیه‌ای چون مدرسه، مسجد جامع بسطام و برج کاشانه

وجود داشته که در اطراف آن کتیبه‌ای از گچ بوده؛ ولی اکنون از آن ایوان فقط کتیبه آن بجاست (حقیقت، ۱۳۷۹: ۲۸۱). مهم‌ترین تزیینات آجری به‌کاررفته در بدنه برج، علاوه بر کتیبه به خط کوفی بنایی، شامل گره‌چینی، گل‌انداز، پتکین، قطعات هندسی از گل‌پخته مربع و لوزی شکل و مشبک‌های سفالین است (جداول ۱ و ۲).

۲-۵. برج چهل دختر دامغان

آرامگاه مدور چهل دختر واقع در دامغان دومین آرامگاه بازمانده از زمان طغرل سلجوقی است. این بقعه برجی شکل در وسط شهر و پشت بقعه امامزاده جعفر قرار دارد. ارتفاع برج آجری با گنبد آن حدود ۱۵٫۵ متر، محیط بیرونی آن در پایین ۲۳ متر و قطر داخلی آن ۵٫۵ متر است. درگاه ورودی برج شامل طاقی هلالی است که بروی ستونچه‌های استوانه‌ای و باریک دو طرف در برپا شده‌اند. تزیینات این ستونچه‌های را آجرپاره‌های کوچکی که در داخل ملاط اصلی فرورفته‌اند تشکیل می‌دهد. کتیبه کوفی گچ‌بری شده در حاشیه طاق هلالی که زینت بخش این درگاه است احتمالاً نام بانی و مدفون داخل این بنا را ذکر می‌کرده است. سطح داخل طاق هلالی را قوسی مقعر شکل تشکیل می‌دهد که سطح آن با آجرهای چهارگوشه پوشیده شده که با طرح‌های زیگزاگی مزین شده است. کتیبه در میان دور بدنه می‌چرخند قرار گرفته است. در بالای این کتیبه نیز یک دورچینی آجری تزیینی دیگر همانند تزیینات زیرین کتیبه و سپس دو ردیف مقرنس زیبا به چشم می‌خورد. خانیکوف که به سال ۱۸۵۸ م. از دامغان می‌گذشته و توانسته کتیبه برج را بخواند تاریخ آن را ۴۴۶ ه. ق و آن را از ابنیه دوره سلجوقی به‌شمار می‌آورد. مطابق کتیبه‌های موجود این بنا به دستور ابوشجاع موسوم به اسفاربکی بن اصفهان، که هویتش مجهول است ساخته شده است (حاتم، ۱۳۷۸: ۱۰۷-۱۰۸). عبدالرفیع حقیقت به‌استناد نام چهل دختر یا چهل دختران ساخت اولیه بنا را از خشت و به پیش از اسلام نسبت می‌دهد که در قرن ۵ توسط ابوشجاع بازسازی شده و گنبد مخروطی کنونی بر آسمانه آن قرار گرفته است (حقیقت، ۱۳۷۹: ۲۸۲-۲۸۳). مهم‌ترین طرح‌های آجرکاری برج چهل دختر به‌جز کتیبه خط کوفی شامل گل‌اندازها، گره‌چینی‌ها و پتکین‌های آجری زیر گیلویی گنبد است. همچنین استفاده از آجر پیش‌بر به

در فاصله نسبتاً کمی از آرامگاه بایزید قرار گرفته‌اند همچون آثار فاخر گچ‌بری، منبت‌کاری و کاشی در مجموعه وجود دارد که خارج از بحث این نوشتار است. مهم‌ترین آثار آجرکاری در مجموعه بسطام رامی‌توان در ایوان موسوم به غازان خان، مناره مسجد و جداره بیرونی مسجد مشاهده کرد. مسجد بایزید مستطیلی است به ابعاد ۱۰ در ۶ متر و در دوری سه ستونی با پوشش چوبی تخت و بنای آجری با آجرهای به ابعاد ۲۲ در ۱۰ در ۴ و ۲۴ در ۱۰ در ۴ سانتی‌متر ساخته شده است و متشکل از دو بخش است یکی برای مردان و دیگری برای زنان؛ بالای یکی از ورودی‌های فضای مذکور با آجرکاری خاص، مطالبی به خط کوفی نوشته شده است (صدیقی، ۱۳۸۸: ۵۹-۶۸). در بین دو گنبد مذکور (گنبد غازان خان و امامزاده محمد) ایوانی است که بنام غازان خان مغول (۶۷۰-۷۰۳ ه. ق) شناخته می‌شود (حقیقت، ۱۳۷۹: ۳۵۴). بر روی ایوان نقوش عالی ترکیب آجر و کاشی و همچنین گچ‌بری‌هایی مشاهده می‌شود و بر بدنه بیرونی ایوان آثار آجرکاری با طرح راسته دو زج قابل ملاحظه است. منار بسطام در سمت مشرق مسجد و متصل به آن است. تاریخ بنای مناره مطابق متن کتبه آن ۵۱۴ ه. ق است و به گفته صنیع‌الدوله مشابیه منارجنبان اصفهان قابل ارتعاش و حرکت است (حقیقت، ۱۳۷۹: ۳۵۶-۳۵۴). از جمله نقوش آجرکاری بر بدنه مناره علاوه بر کتیبه‌ها می‌توان به نقوش متنوع گل‌انداز و گره‌چینی‌های متعدد اشاره کرد. همچنین از مقرنس‌های به‌کاررفته در گیلویی بالای مناره قابل توجه‌اند. نقوش آجرکاری بر بدنه بیرونی مسجد که در میان طاق‌نماها اجرا شده تنوع بیشتری دارند. انواع گره‌چینی‌ها، گل‌اندازها و نقوش هندسی دیگر که بعضاً مرمت شده‌اند (جدول ۱).

۲-۸. برج کاشانه بسطام

در جنوب قصبه بسطام و همچنین در جنوب شرقی مسجد بسطام برج بلندی وجود دارد که به کاشانه معروف است. ارتفاع برج از داخل ۲۴ متر و از بیرون تقریباً ۲۰ متر است و شکل بیرونی آن کثیرالاضلاع منتظم سی ضلعی است. در بالای برج دو حاشیه از آجرهای بزرگ وجود دارد که بر روی آن مطالبی نوشته شده است، در ضلع جنوب غربی این برج بر روی یک آجر کلمه بسم‌الله الرحمن الرحیم با خط ثلث بسیار جلی خوانده می‌شود. به به‌مرور زمان سقف برج مذکور فروریخته و در دوره‌های بعد نسبت به

تعمیر آن اقدام شده است. جهت ورود به برج کاشانه از داخل مسجد جامع دری وجود دارد که مجاور محراب مسجد است. قبل از ورود به کاشانه دالان کوچکی است که سه طرف آن گچ‌بری شده و در اطراف و سر در دالان آیات الکرسی منقوش می‌باشد (حقیقت، ۱۳۷۹: ۳۶۴-۳۶۳). همچنین شیلا بلر پژوهشگر تاریخ معماری عدد ۷۱۳ را تاریخ ساخت بنا منظور می‌کند (بلر، ۱۳۸۷) مهم‌ترین نقوش در تزیینات برج کاشانه علاوه بر پیلک‌های بدنه و آجرهای بخش فوقانی و گیلویی‌ها شامل تایل‌های ترکیب آجر با قطعات آجر نگینی است که با نقوش هندسی اجرا شده‌اند (جدول ۱ و ۲).

۲-۹. رباط سپنج

رباط سپنج در منطقه جغرافیایی قومس دوره اسلامی در روستای جهان‌آباد در ۶۵ کیلومتری شهر میامی قرار دارد و به همین دلیل به کاروان‌سرای جهان‌آباد نیز معروف است. به نظر می‌رسد رباط سپنج در زمان ساخت و پس از آن تا دوره صفویه از موقعیت جغرافیایی ممتازی برخوردار بوده و از رونق برخوردار بوده است، لیکن به تدریج استفاده از آن کاهش یافته، بخش‌های زیادی از آن تخریب شده و از اصالت اولیه فاصله می‌گیرد. (حیدری و صالحی، ۱۴۰۱: ۳۲) پیرامون قدمت رباط سپنج، واقع روستای جهان‌آباد در شمای میامی، تحقیقات پراکنده‌ای انجام شده است. محققینی همچون روبرت هیلن برند (هیلن برند، ۱۳۸۰: ۳۶۰-۳۶۱)، ولفرام کلایس (kleiss, 1996: 112)، محمد یوسف کیانی (کیانی و کلایس، ۱۳۷۳)، محمدکریم پیرنیا (پیرنیا، ۱۳۸۲: ۲۳۵) و برخی دیگر آن را مختصراً توصیف کرده و تاریخ‌گذاری‌هایی انجام داده‌اند. تحقیقی که اخیراً در غالب طرح پژوهشی انجام شده و نتایج آن به انتشار رسیده بنای مذکور را بر اساس بررسی‌های تطبیقی خاصه در مورد فرم کلی پلان و ورودی و همچنین تزیینات آجرکاری فاخر آن متعلق به دوران پیش از حمله مغول تشخیص داده و محتمل‌ترین تاریخ را اواخر دوران سلجوقی تخمین می‌زند (حیدری، صالحی، ۱۴۰۱: ۴۹). از جمله مهم‌ترین بخش‌های بنا که تزیین آجرکاری آن بازمانده طاق‌نماها و درگاه ورودی اثر است که با طرح‌های چون گل‌انداز، جناقی، پتکین، زنجیری و... به شکل ساده و در ترکیب با کاشی فیروزه‌ای به شکل

نگینی اجرا شده‌اند (جدول ۱ و ۲).

۱-۲. رباط انوشیروانی آهوان

رباط سنگی آهوان در حدفاصل سمنان به دامغان و در ۴۰ کیلومتری شهر سمنان و در گردنه آهوان قرار گرفته است. در نزدیکی رباط سنگی بناهای تاریخی دیگری قرار داشته است که مهم‌ترین آن‌ها بنای کاروان‌سرای آجری از دوران صفویه است که حدوداً ۱۰۰ متر با رباط سنگی فاصله دارد و به نسبت سالم‌تر می‌باشد. برخی از دیگر آثار مجموعه مانند چاپارخانه و آب‌انبار تخریب شده‌اند. در منابع تاریخی و پژوهشی متعددی از منطقه آهوان و کاروان‌سراهای آن نام برده شده و تاریخ‌گذاری‌های متعددی بروی آن انجام شده است که برخی توسط منابع تاریخی و برخی مربوط به منابع تحقیقی هستند. از میان منابع تاریخی حمدالله مستوفی قرون ۷ و ۸ ه. ق (لسترینج، ۱۳۹۰: ۳۹۱) و کلاویخو قرن ۹ ه. ق (کلاویخو، ۱۳۴۴: ۱۸۱) تنها به توصیف پرداخته و اشاره‌ای به تاریخ احداث آن ندارند. میرزا ابراهیم خان در سفرنامه استرآباد بنا را به انوشیروان ساسانی نسبت می‌دهد (گلزاری، ۲۵۳۵: ۲۱)، هوثم‌شیندلر آن را به متعلق به دوران مأمون خلیفه عباسی می‌داند (شیندلر، ۲۵۳۶، ۱۵۶-۱۵۷) و صنیع‌الدوله آن را رباط انوشیروانی می‌نامد و توصیف جامع می‌کند (صنیع‌الدوله، ۱۳۰۱: ۳۱۰)، همچنین لردکرزن (کرزن، ۱۳۵۰: ۳۸۵) و افضل‌الملک (افضل‌الملک، بی‌تا: ۲۲) هر دو به بنا اشاره کرده‌اند، اولی دوران انوشیروان ساسانی و دومی دوران پیش از انوشیروان ساسانی را تاریخ احداث می‌دانند. هانری رنه د'آلمانی بنا را به استناد بومی‌های منطقه صفوی می‌نامد (آلمانی، ۱۳۳۵: ۷۲۹). از میان منابع تحقیقی اریک شرودر بنا را منسوب به شرف‌المعالی انوشیروان زیباری می‌داند (شرودر، ۱۳۸۷: ۱۲۰۷)، پس از وی آرتورپوپ (پوپ، ۱۳۸۷: ۱۴۱۹) و ماکسیم سیرو (سیرو، ۱۹۴۹: ۹۵) بازه‌های تاریخی آل‌زیبار، سلجوقی و ایلخانی را دوران ساخت و پس از آن مرمت بنا قلمداد می‌کنند. محققین دیگری همچون هرتسفلد، گدار، هیلن براند و محمدعلی مخلص (مخلص، بی‌تا: ۱۵۴) نیز راجع به بنا کم و بیش اظهارنظرهایی کرده‌اند که در نهایت به نظر می‌رسد تاریخ اولیه ساخت بنا در زمان

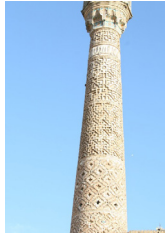
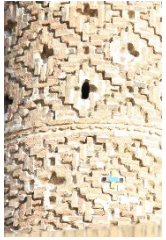

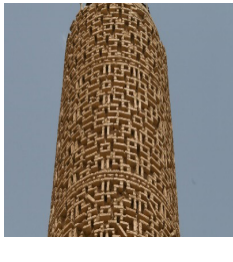

آل‌زیبار قطعی باشد. رباط انوشیروانی چهارایوانه و دارای حیاط مرکزی با رواق پیرامونی به سبک کاروانسراهای پیش از ایلخانی است و برج‌هایی در کنج و میانه دیوار پیرامونی دارد. مهم‌ترین تزیین آجری به‌کاررفته در رباط انوشیروان در محل سردر و ایوان ورودی به چشم می‌خورد. این آجرکاری در دهه اخیر مرمت شده لیکن بخش‌های اصیل آن همچنان باقی است و با نقش جناقی (آبشاری) اجرا شده است (جدول ۱).

۳. انواع مصالح، تکنیک‌ها و نقوش به‌کاررفته در ابنیه مورد

بررسی

مهم‌ترین مصالح تزیینی به‌کاررفته در ابنیه مورد بررسی همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد آجر است که در انواع مختلف واکوب و آمال، پیش‌بر، تراش و قالبی به‌کاررفته است. همچنین استفاده از سفالینه‌های مختلف در بخش‌های گوناگون بناهای مذکور خصوصاً در کتیبه‌ها دیده می‌شود. دیگر مصالح مهم کاشی است. استفاده از کاشی در ابنیه مورد بررسی عمدتاً به شکل تراش و در ابعاد کوچک است که عنوان نگینی به آن اطلاق شده است. این کاشی‌ها عموماً تک‌رنگ بوده و تم اصلی‌شان فیروزه‌ای و لاجوردی است. گچ در ترکیب با آجر عمدتاً در بندکشی‌های به شکل توپی (کلوک بند) به‌کاررفته است. لازم به ذکر است مصالح و تزیینات دیگری مانند نقاشی (کتیبه داخل برج پیر علم‌دار) و گچ‌بری (مانند محراب‌های متعدد در مجموعه بسطام) در ابنیه مورد بررسی وجود دارد و از آنجاکه این پژوهش متمرکز بر آجرکاری است از آن‌ها صرف‌نظر شده است. از بررسی حجم تزیینات به‌کاررفته و پیچیدگی نقش‌ها و کیفیت اجرایی آن‌ها چنین به نظر می‌رسد طی قرون ۴ تا ۸ هجری قمری و در ابنیه مورد بررسی که عمدتاً در سه دوره حکومتی آل‌زیبار، سلجوقی و ایلخانی خلق شده‌اند به‌تدریج و باگذشت زمان حجم استفاده از کاشی و توپی‌های گچی به‌تدریج افزایش یافت است درعین حال از تنوع و پیچیدگی نقش در آجرکاری کاسته می‌شود (جدول ۱ و ۲).

جدول ۱: تصاویر کلی و جزئیاتی از نقوش آجرکاری بناهای موضوع پژوهش
 1. Table: General and detailed images of brickwork patterns in the research subject buildings (Source: Author).

تصویر کلی	تصویر از جزئیات تزئینی	تصویر از جزئیات تزئینی	تصویر از جزئیات تزئینی	نام بنا
				۱. مناره مسجد جامع سمنان
				۲. مناره مسجد جامع دامغان
				۳. مناره مسجد تاربخانه دامغان
				۴. برج پیر علم دار دامغان
				۵. برج چهل دختران دامغان

جدول ۱: تصاویر کلی و جزئیاتی از نقوش آجرکاری بناهای موضوع پژوهش
Table 1: General and detailed images of brickwork patterns in the research subject buildings (Source: Author)

تصویر کلی	تصویر از جزئیات تزیینی	تصویر از جزئیات تزیینی	تصویر از جزئیات تزیینی	نام بنا
				۶. برج مهمان دوست دامغان
				۷. مجموعه ارسن بسطام شامل آرامگاه و مناره بایزید بسطامی و ایوان اولجایتو
				۸. برج کاشانه بسطام
				۹. رباط سپنج
				۱۰. رباط انوشیروانی آهوان

جدول ۲: خلاصه تکنیک‌ها و نقوش به‌کاررفته در ابنیه منتخب منطقه قومس (منبع: نگارنده)

Table 2: Summary of techniques and patterns used in selected buildings in the Qomis region

(Source: Author).

نام بنا	تاریخ یا دوره تاریخی	انواع مصالح آجری و ترکیب شده با آجر	انواع نقوش، تکنیک‌ها و چیدمان‌های تزئینی در آجرکاری‌ها	کتیبه‌های آجری، توپ‌های گچی و سفالینه‌ها
۱. مناره مسجد جامع سمنان	۴۱۷-۴۲۳ ه. ق، آل زیار	آجر و اکوب و آیمال - آجر پیش‌بر - آجر تراش - آجر تراش قالبی	گره چینی آجری برجسته - گل‌انداز برجسته - کتیبه سفالی - ترکیب آجرکاری و کاشی‌نگینی	کتیبه سفالی با نقش هندسی حاوی آیات قرآنی و نام بانی
۲. مناره مسجد جامع دامغان	۴۵۰ ه. ق آل زیار	آجر و اکوب و آیمال آجر پیش‌بر - آجر تراش - آجر تراش قالبی	گره چینی آجری برجسته - گل‌انداز برجسته - کتیبه سفالی - تایل کاشی منقوش	کتیبه سفالی با نقش هندسی حاوی آیات قرآنی ریتم سفالینه با نقش هندسی در قاب اطراف کتیبه
۳. مناره تاریخانه دامغان	۴۲۶-۴۱۷ ه. ق آل زیار	آجر و اکوب و آیمال آجر پیش‌بر - آجر تراش - آجر مه‌ری - آجر تراش قالبی	گره چینی آجری برجسته - گل‌انداز برجسته - کتیبه سفالی - ریتم آجرکاری مه‌ری و تراش اطراف قاب‌ها	کتیبه سفالی با نقش گیاهی و هندسی حاوی نام بانی
۴. برج پیر علم دار دامغان	۴۱۷-۴۲۰ ه. ق آل زیار	آجر و اکوب و آیمال - آجر پیش‌بر - آجر تراش - آجر قالبی - آجر قواره بری	پتکین - گره چینی - گل‌انداز کتیبه - ردیف آجرهای پیش‌بر تزئینی اطراف کتیبه	کتیبه از جنس سفالینه و نقوش هندسی و گیاهی و ذکر نام بانی و مضامین قرآنی
۵. برج چهل دختران دامغان	۴۴۶ ه. ق سلجوقی	آجر و اکوب و آیمال - آجر پیش‌بر - آجر تراش - آجر قالبی - آجر قواره بری	پتکین - دندان موشی - گره چینی - گل‌انداز - کتیبه	کتیبه از جنس سفالینه و نقوش هندسی و گیاهی و ذکر نام بانی
۶. برج مهمان دوست دامغان	۴۹۰ ه. ق سلجوقی	آجر و اکوب و آیمال - آجر پیش‌بر - آجر تراش - آجر تراش قالبی	گره چینی آجری - مقرنس آجر مشبک آجری - گره چینی و قطار بندی	کتیبه سفالی با نقش هندسی نقش پرنده در اطراف قطار بندی
۷. ارسن بسطام و مناره مسجد بایزید	مناره ۵۱۴ ه. ق و سایر آثار سلجوقی ایلخانی	آجر و اکوب و آیمال - آجر پیش‌بر - آجر تراش - آجر قالبی - آجر قواره بری	رگ چین با مهر گچی - ترکیب آجر و کاشی - پتکین و دندان موشی - گره چینی - گل‌انداز	کتیبه با اسماً قدسی از جنس سفالینه و نقش اسماً مقدس - آجرکاری با مهر گچی نقش هندسی
۸. برج کاشانه بسطام	۷۱۳ ه. ق ایلخانی	آجر و اکوب و آیمال - آجر تراش	رگ چین با مهری گچی - ترکیب آجر و کاشی - پتکین - دندان موشی	کتیبه با اسماً قدسی از جنس سفالینه و نقش گیاهی و هندسی - آجرکاری با مهر گچی و نقش هندسی
۹. رباط سپنج	اواخر سلجوقی	آجر و اکوب و آیمال - آجر پیش‌بر - آجر تراش - آجر قالبی - آجر قواره بری	پتکین - گره چینی - گل‌انداز - آبشاری - کتیبه آجری - رگ چین دو رج ترکیب آجر با کاشی - کاشی تایل منفرد	کتیبه از آجر پیش‌بر با ذکر اسماً قدسی، توپ‌هایی از جنس آجر یا کاشی مه‌ری بین آجرکاری‌ها دیده می‌شود و همچنین از سفال نیز به عنوان توپ‌های بین آجرکاری استفاده شده است.
۱۰. رباط انوشیروانی آهوان	آل زیار	آجر و اکوب و آیمال	آجرکاری جناقی (آبشاری)	در وضع موجود فاقد کتیبه است.

۳. بررسی تطبیقی نقوش آجرکاری در ابنیه مورد مطالعه

جهت شناخت بهتر نقوش به کاررفته در ابنیه تاریخی منطقه قومس نیاز بود این نقوش به شکل دوه دو مورد مقایسه تطبیقی قرار گیرند. بدین منظور خلاصه‌ای از تطبیق نقوش مشابه به کاررفته در جدول ۳ ارائه گردیده است؛ همچنین نمونه‌های موردی از بررسی‌های تطبیقی در تصاویر ۱ الی ۸ ارائه شده است.

جدول ۳: خلاصه بررسی تطبیقی نقوش به کاررفته در ابنیه تاریخی قومس به شکل دو به دو

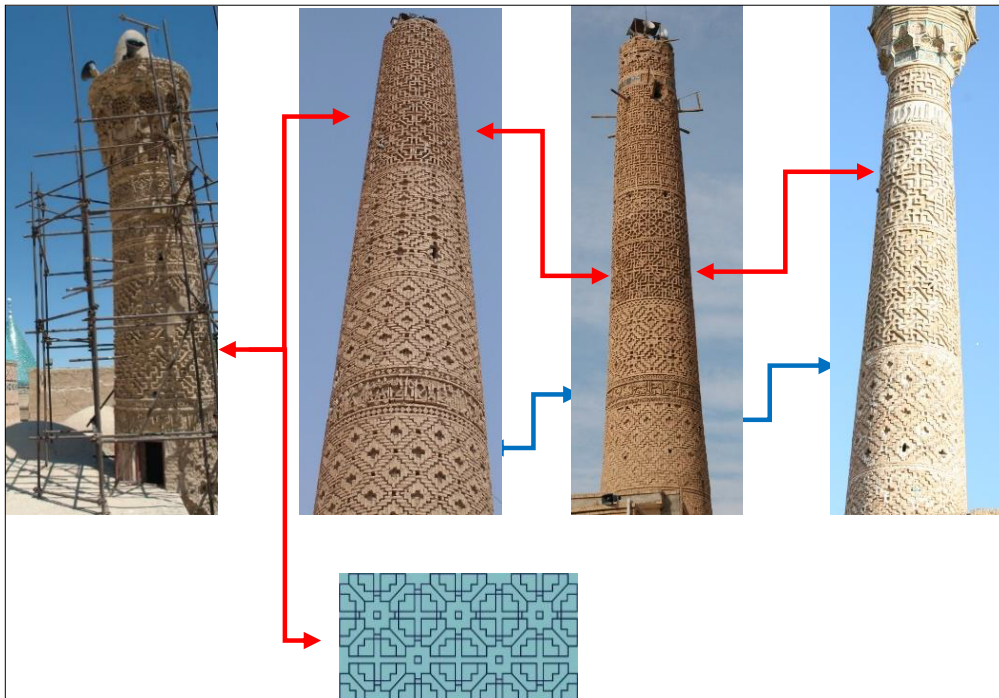
Table 3: Summary of comparative analysis of patterns used in historical buildings in Qomis in pairs

نقش مشابه	نقش مشابه	نقش مشابه	نقش مشابه	نقش مشابه	نقش مشابه	نقش مشابه	نقش مشابه	نقش مشابه	نقش مشابه	بنا
نقش مشابه رباط	نقش مشابه رباط	نقش مشابه برج	نقش مشابه مقبره	نقش مشابه برج	نقش مشابه برج	نقش مشابه برج پیر	نقش مشابه منار مسجد	نقش مشابه منار مسجد	نقش مشابه منار مسجد	نقش مشابه منار مسجد جامع سمنان
رباط انوشیروانی آهوان	سپنج	کاشانه بسطام	بایزید بسطامی	مهمان دوست دامغان	چهل دختران دامغان	علم دار دامغان	تاریخانه دامغان	جامع دامغان	جامع دامغان	
گل انداز			گره چینی آجر پیش بر	گره چینی	گل انداز آجر پیش بر	گره چینی آجر پیش بر	گل انداز گره چینی خط کتیبه آجر پیش بر	گل انداز گره چینی آجر پیش بر	-	۱. منار مسجد جامع سمنان
گل انداز گره چینی کاشی نگینی	کاشی نگینی خط کتیبه		گره چینی کاشی نگینی آجر پیش بر	گره چینی خط کتیبه	گل انداز خط کتیبه آجر پیش بر	گره چینی خط کتیبه آجر پیش بر	گل انداز گره چینی آجر پیش بر	-	-	۲. منار مسجد جامع دامغان
گل انداز گره چینی			گره چینی آجر پیش بر	گره چینی	گل انداز آجر پیش بر	گره چینی آجر پیش بر	-	-	-	۳. منار مسجد تاریخانه دامغان
آجر چینی یک رج جنافی	گره چینی آجر پتکین	آجر چینی یک رج	گره چینی آجر چینی یک رج آجر پیش بر نقش جنافی	گره چینی خط کتیبه آجر چینی تک رج جنافی	آجر چینی تک رج آجر پتکین آجر پیش بر خط کتیبه	-	-	-	-	۴. برج پیر علم دار دامغان
آجر چینی یک رج	گل انداز	آجر چینی یک رج	آجر چینی یک رج آجر پیش بر	گره چینی آجر چینی تک رج	-	-	-	-	-	۵. برج چهل دختران دامغان
نقش جنافی	گره چینی	آجر چینی یک رج دندان موشی	آجر چینی یک رج نقش جنافی	-	-	-	-	-	-	۶. برج مهمان دوست دامغان
آجر چینی یک رج	رگ چین یک ودوج باتوبی گچی کاشی نگینی نقش جنافی	آجر چینی یک رج	-	-	-	-	-	-	-	۷. مقبره و مناره بایزید بسطامی
آجر چینی یک رج	کاشی نگینی	-	-	-	-	-	-	-	-	۸. برج کاشانه بسطام

جدول ۳: خلاصه بررسی تطبیقی نقوش به کاررفته در ابنیه تاریخی قومس به شکل دو به دو

Table 3: Summary of comparative analysis of patterns used in historical buildings in Qomis in pairs

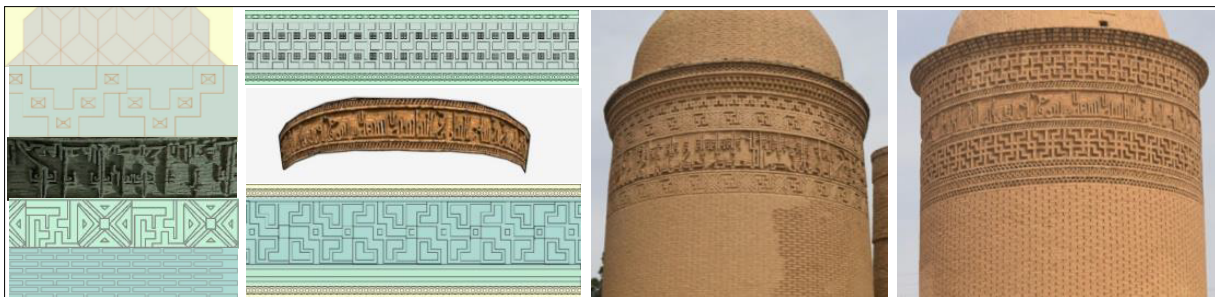
نقش جناقلی	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۹. رباط سپنج
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۱۰. رباط انوشیروانی آهوان

تصویر ۱: تزیینات آجرکاری مشابه در مناره‌های مورد بررسی.
به ترتیب از راست به چپ: مسجد جامع سمنان، مسجد جامع دامغان، تاریخانه دامغان و مسجد بایزید بسطامی

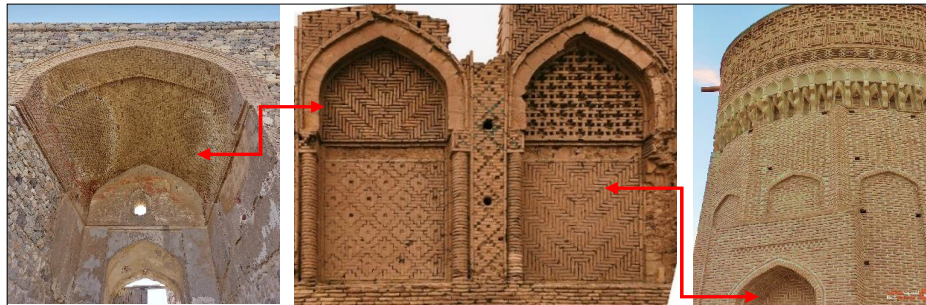
Image 1: Similar brickwork decorations in the examined minarets.

From right to left: Jameh Mosque of Semnan, Jameh Mosque of Damghan, Historical Archive of Damghan, and Bayazid Bastami Mosque.

تصویر ۲: تطبیق تزیینات آجرکاری دو برج پیر علم‌دار (راست) و چهل دختران (چپ) دامغان

Image 2: Comparison of brickwork decorations in the two towers of Pir Alamdar (right) and Chahar Dukhtaran (left) in Damghan.

تصویر ۳: بخشی از تزیینات آجرکاری مشابه در برج مهمان دوست (راست) رباط سپنج (وسط) و رباط انوشیروانی آهوان (چپ)

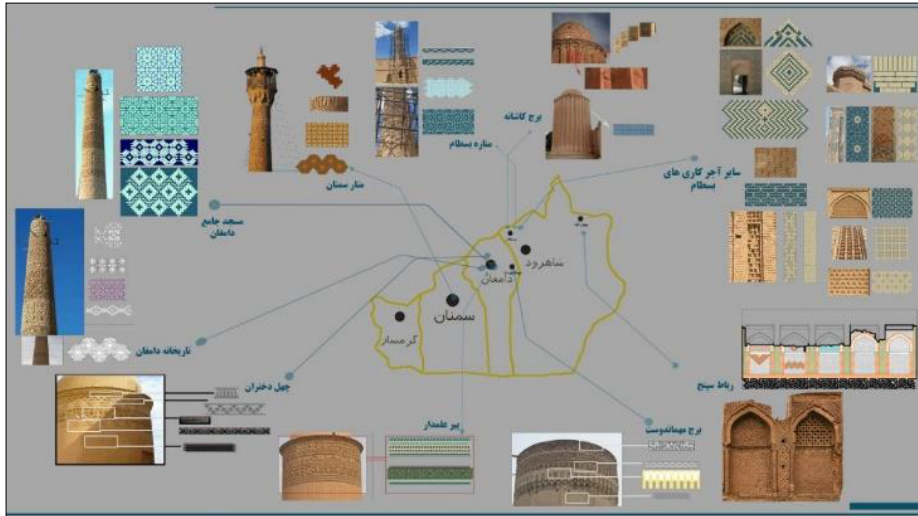
Image 3: Part of similar brickwork decorations in the Tower of Mehrabandust (right), Robot-e-Sepanj (middle), and Robot-e-Anushirvani Ahvan (left).

آجرکاری‌ها نیز وضعیت مشابهی دارد. با اینکه بسیاری منابع پژوهشی این موتیف را ویژگی خاص دوره ایلخانی قلمداد می‌کنند لیکن استفاده از آن به شکل محدود در رباط سپنج دیده می‌شود که پس از آن در بناهای برج کاشانه و ارسن بسطام در سطح وسیع‌تری به کار رفته‌اند.

۴- نقشه پراکندگی نقوش آجرکاری منطقه قومس (قرن ۴-۵ ه. ق)

یکی از دیگر نتایج پژوهش پیشرو تهیه نقشه پراکندگی نقوش آجرکاری در بناهای قرون ۴-۸ هجری منطقه قومس است (تصویر ۴). از جمله اطلاعاتی که از نقشه مذکور می‌توان کسب کرد تعداد و کیفیت پراکندگی آثار است. چنانچه مرز غربی آثار را مسجد جامع سمنان و مرز شرقی را رباط سپنج در نزدیکی مرز استان خراسان به‌شمار بیاوریم بیشترین تعداد آثار در شهر دامغان دیده می‌شود که می‌توان دلیل آن را مرکزیت دامغان در سده میانه هجری در حوزه قومس دانست. پراکندگی آثار به لحاظ تاریخی نیز قابل توجه است. ۵ بنا متعلق به بانی یا حاکمی از دوران آل زیار، ۳ اثر متعلق به حاکمی از دوران سلجوقی و یک اثر کاملاً ایلخانی (برج کاشانه) در محدوده قابل تشخیص‌اند و مجموعه ارسن بایزید مشترکاً آثاری از هر دو دوره سلجوقی و ایلخانی را دربر دارد. نکته دیگری که قبل‌تر نیز به آن اشاره شد روند رو به افزایش استفاده از کاشی به شکل پیش‌برو نگینی است که با وجود اینکه شروع آن از دوران آل زیار است لیکن سطح به‌کارگیری آن بسیار مختصر - بخش فوقانی مناره مسجد جامع دامغان - می‌باشد. در دوران سلجوقی و خاصه انتهای این دوره استفاده از کاشی در رباط سپنج افزایش یافته و نهایتاً در ارسن بسطام که عمده آثار آن متعلق به دوران ایلخانی است کاشی در سطح وسیع به کار گرفته می‌شود.

بررسی نقوش در ابنیه مورد بررسی نشان می‌دهد نقوش گل‌انداز و گره‌چینی در مناره‌ها بیشترین کثرت و مشابهت را دارد. آجرچینی رگ‌چین در مناره‌ها دیده نمی‌شود و در سطوح آجرکاری عریض‌تر مانند جداره برج‌ها و رباط‌ها متداول‌تر آن. نقش جناقی (آبشاری) هم در مناره‌ها دیده نمی‌شود و بیشترین استفاده از آن در بالا و زیر طاق‌نماها است؛ گرچه در پوشش گنبد برج پیر علم‌دار و زیر طاق رباط انوشیروانی هم‌کار شده است. کتیبه در بسیاری نمونه‌ها به کار رفته است. برخی از آن‌ها تاریخ‌دار هستند و به نام بانی اشاره دارند؛ مانند مناره‌های جامع سمنان و تاریخانه و پیر علم‌دار و چهل دختران و برخی دیگر تنها شامل اسماء قدسی و ادعیه هستند؛ مانند مناره‌های جامع سمنان، جامع دامغان و بایزید و برج‌های کاشانه و مهمان دوست و رباط سپنج. ضمن آنکه رباط انوشیروانی آهوان کم‌تزیین‌ترین بنا بوده و فاقد هرگونه کتیبه است. استفاده از کاشی نیز در بناهای مورد بررسی عمدتاً به شکل نگینی و پیش‌برو است. حجم استفاده از کاشی نیز به تدریج در بناهای مورد بررسی از دوران آل زیار تا سلجوقی و سپس ایلخانی افزایش چشمگیر دارد. چنانچه کاشی‌های به‌کار رفته در مناره مسجد جامع سمنان را عمدتاً الحاقی و غیراصیل منظور کنیم. شروع استفاده از کاشی در مناره مسجد جامع دامغان به شکل تایل کاشی به نظر نخستین نمونه می‌آید که مربوط به دوره آل زیار است. سپس در بنای رباط سپنج با حجم بیشتری از کاشی نگینی مواجه هستیم که مربوط به اواخر دوران سلجوقی است. در بنای برج کاشانه که مربوط به دوره ایلخانی است نیز کاشی در قسمت گیلویی زیرین گنبد استفاده شده است و نهایتاً در ایوان معروف به اولجایتو در مجموعه ارسن بسطام که آن هم ایلخانی است استفاده از کاشی به بیشترین حجم کاربرد می‌رسد. استفاده از توپی‌های گچی در بندکشی

تصویر ۴. نقشه پراکندگی آجرکاری در ابنیه منتخب منطقه قومس در بازه تاریخی ۴-۸ ه. ق.

Image 4: Distribution map of brickwork patterns in selected buildings in the Qomis region during the historical period of 4th-8th centuries BCE.

۵. نتیجه‌گیری

پژوهش پیشرو نشان می‌دهد منطقه قومس منطبق بر استان کنونی سمنان از حوزه‌های مهم هنر آجرکاری در سده میانی هجری خاصه قرون ۴ تا ۷ هجری قمری بوده است و خاصه طی حکومت‌های آل زیار، سلجوقی و ایلخانی آثار ارزشمندی از تزیینات آجری بر نماهای ابنیه گوناگون مانند مناره، برج آرامگاهی، کاروان‌سرا (رباط) و مقبره خلق شده است. با این وجود این آجرکاری‌ها به لحاظ نقش مایه، سبک اجرا و ترکیب با مصالح دیگر همچون کاشی و گچ از یک وحدت و سبک اجرایی منطقه‌ای برخوردار است. در واقع شیوه‌ها و تکنیک‌های اجرایی آثار آجرکاری نوعی سیر تحول تاریخی را می‌پیماید که طی آن به تدریج از پیچیدگی نقوش آجری به تدریج کاسته شده و استفاده از کاشی تک‌رنگ آبی لاجوردی و فیروزه‌ای به شکل نگینی و همچنین استفاده از گچ‌بری به شکل بندکشی در فواصل کاشی‌کاری فزونی می‌یابد که اوج استفاده از هر دو تکنیک یادشده دوره

ایلخانی است. دست‌یافته دیگر این پژوهش تهیه نقشه پراکندگی ابنیه دارای آجرکاری است که پژوهش حکایت از این موضوع دارد که شهر و حوزه دامغان به عنوان مرکزیت سیاسی قومس در قرون مذکور دارای بیشترین آثار دارای آجرکاری بوده و حدود این منطقه از غرب تا شهر سمنان و از شرق تا مرز استان خراسان گسترگی دارد. لازم به ذکر است این پژوهش مشخصاً حوزه تاریخی قومس را در هنر آجرکاری مورد پژوهش قرار داده و نتایج حاصل از آن نشان از ارتباط سبکی و تکنیکی در این هنر در منطقه فوق‌الذکر دارد؛ لذا در تکمیل پژوهش بر هنر آجرکاری سرزمین ایران لازم است حوزه‌های دیگر سرزمینی ایران نیز جداگانه مورد بررسی قرار گیرند تا نهایتاً بتوان نقشه جامعی از پراکندگی نقوش و تکنیک‌های آجرکاری سرزمین ایران در دوره‌های مختلف تهیه نمود.

نویسندگان اعلام می‌دارند که در انجام این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافی برای ایشان وجود نداشته است.

منابع

- آلمانی، هانری رنه د (۱۳۳۵): سفرنامه خراسان تا بختیاری، ترجمه علی محمد فره‌وشی، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- آزاد، میترا (۱۳۹۳): بررسی سه مناره مهم دوره سلجوقی، چهل دختران اصفهان، تاریخانه دامغان و مسجد جامع ساوه، مجله مطالعات معماری ایران، شماره ۵، ص ۳۹-۵۶.

- افضل الملک، غلامحسین خان (بی تا): سفرنامه خراسان و کرمان، به اهتمام قدرت الله روشنی، تهران، انتشارات توس.
- بلر، شیلا (۱۳۸۷): مدرسه زوزن: معماری اسلامی در شرق ایران در سحرگاه تهاجم مغول، ترجمه میثم جلالی، مجله تاریخ پژوهی، سال دهم، شماره ۳۶ و ۳۷، ص ۱۳۰-۱۵۱
- پوپ، آرتور (۱۳۸۷): سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز، (جلد سوم: معماری دوران اسلامی)، زیر نظر آرتور پوپ و فیلیس آکرمن، ترجمه باقر آیت الله زاده شیرازی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
- پیرنیا، محمدکریم. ۱۳۸۲. *آشنایی با معماری اسلامی ایران*. تدوین غلامحسین معاریان. تهران: دانشگاه علم و صنعت ایران.
- حاتم غلامعلی و نفیسه استیری. (۱۳۸۸). بررسی تزیینات آجرکاری در مناره خسروجرد سبزوار، دوفصلنامه نقش مایه، شماره ۳، ص ۴۵-۵۲.
- حقیقت عبدالرفیع، (۱۳۷۹) شناسنامه آثار تاریخی کومش، استان سمنان، شامل شهرستان‌های دامغان، شاهرود، گرمسار، نشر کومش
- داوودیان، معصومه، (۱۳۹۳) سیر تحول معماری و شهرسازی دامغان در قرون اولیه اسلامی، تهران، گنجینه هنر.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۰۲): لغت نامه، زیر نظر محمد معین و جعفر شهیدی؛ تهران، انتشارات دانشگاه تهران، موسوی، احمد؛ (۱۳۶۸)، مقاله از کتاب تاریخ بناها و شهر دامغان، تهران، نشر فضا.
- حیدری، وحید و امیرحسین صالحی (۱۴۰۱) رباط سپنج، مطالعه تطبیقی و تدقیق دوره تاریخی، مطالعات معماری ایران، شماره ۲۱، صص ۳۱ تا ۵۱.
- سرتیپی، بهناز؛ ولی بیگ، نیما (۱۳۹۶): تحلیل هندسه نقوش آجرکاری ایوان‌های مسجد حکیم اصفهان پیرامون پیدایش تکنیک‌های بصری، مدیریت شهری و روستایی، شماره ۴۹.
- سیرو، ماکسیم (۱۹۴۹): کاروانسراهای ایران و ساختمان‌های کوچک میان راه‌ها. ترجمه عیسی بهنام. سازمان حفاظت از آثار باستانی.
- شرودر، اریک (۱۳۸۷): سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز، (جلد سوم: معماری دوران اسلامی)، زیر نظر آرتور پوپ و فیلیس آکرمن، ترجمه باقر آیت الله زاده شیرازی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
- شکفته، عاطفه، احمدی، حسین و امید عودباشی (۱۳۹۴) تزیینات آجرکاری سلجوقیان و ادامه آن در تزیینات دوران خوارزمشاهی و ایلخانی، پژوهش‌های معماری اسلامی دوره ۳، شماره ۱.
- شیندلر، هوتم (۲۵۳۶): سفرنامه خراسان (سه سفرنامه)، ترجمه قدرت الله روشنی زعفرانلو، تهران، انتشارات توس.
- صنیع الدوله، محمدحسن خان (۱۳۰۱): مطلع الشمس، چاپ سنگی، جلد سوم. بی جا.
- کرزن، جرج (۱۳۵۰): ایران و قضیه ایران، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- کلاویخو، روی گنزالس (۱۳۴۴): سفرنامه کلاویخو، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- کیانی، محمد یوسف و کلاریس، ولفرام (۱۳۷۳): فهرست کاروانسراهای ایران، تهران، انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور.
- گلزاری، مسعود (۲۵۳۵): سفرنامه استرآباد و مازندران و گیلان و...، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- لسترنج (۱۳۹۰) سرزمین‌های خلافت شرقی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
- مخلص (بی تا): آثار تاریخی سمنان، بی جا.
- هیلن برند، روبرت (۱۳۸۰): معماری اسلامی، ترجمه باقر آیت الله زاده شیرازی، تهران، انتشارات روزنه.

- Kleiss, Wolfram (1996): *Karawanenbauten in Iran*, Dietrich Reimer Verlag, Berlin.

©Authors, Published by Ferdows-e-honar journal. This is an open-access paper distributed under the CC BY (license <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

